

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ԵՒ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԿԵՉԱՌԵՑՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այն, որ Ստեփանոս Օրբելյանը միջնադարյան հայ պատմագիրների շարքում մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, հայագիտությունը վաղուց է արձանագրել: Վիժագրերի եւ կալվածագրերի իր նորարար կիրառությամբ, քիչ հայտնի պատմական աղբյուրների օգտագործմամբ² եւ իհարկե հասարակատնտեսական պատմության համար մեծ կարեւորություն ներկայացնող Սյունյաց 12 գավառների հարկամատյանով³ Օրբելյանի «Պատմություն»-ն առանձնանում է հայ միջնադարյան պատմագրության մեջ: Սակայն հարկ է նշել, որ Օրբելյանը նաեւ քաղաքական մտածողությամբ օժտված գործիչ է: Սա նախեւառաջ պայմանավորված է նրա եզակի կենսագրությամբ, որ միջնադարյան Հայաստանում թերեւս

¹* Ստացվել է՝ 11.06.2024 , գրախոսվել է՝ 27.06.2024:

էլ. հասցե՝ vardanyanareg1@yahoo.com:

² Այդպիսիք են, օրինակ, Օրբելիների ապստամբության հետ կապված չափածո գրությունները: Տե՛ս ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՍԻՆԵԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Պատմութիւն Տանն Սիսական, աշխ.՝ Մ. ԷՄԻՆԻ, Մոսկվա, 1861, էջ 283–284 (այսուհետեւ՝ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861): Մեկ այլ կարեւոր աղբյուր, որ բացակայում է իմիջիայլոց, Մխիթար Այրիվանեցու եւ Դավիթ Բաղիշեցու պատմիչաշարերում, Մաշտոց Նղիվարդեցու պատմական կորուսյալ երկն է: Հմմտ. Ա. ՅԱԿՈԲՅԱՆ, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղվանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում Անտիկից մինչեւ ԺԳ. դար, Երեւան, 2020, էջ 140 եւ հետ.: Ն. ՎՐԴ. ԱԿԻՆՅԱՆ, Բաղէշի դպրոցը. 1500–1704, Վիեննա, 1952, սյունակ 55–59: Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայկական մատենագիտություն Ե.–ԺԸ., հտ. Ա., Երեւան, 1959, էջ XLVIII–LV: ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխ.՝ Մ. Էմինի, Մոսկվա, 1860, էջ 22–23:

³ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 371 եւ հետ.:

հազվագեղ երեւոյթ է: Օրբեյանն իր մեջ միավորում է իշխանական ծագումը, վարդապետական կրթութիւնը⁴ եւ եպիսկոպոսական աստիճանը:

ՕՐԲԵՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏԱԾՈՂ
ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՔՆՆՈՒԹՅԱՄԲ

Մեզ հայտնի համապարփակ միակ անդրադարձն Օրբեյանին՝ իբրեւ քաղաքական մտածողի, կատարել է Աշոտ Հովհաննիսյանը: Ըստ պատմաբանի՝ Պատմութեան էջերում մոնղոլների դրվատական նկարագրութիւնները հետեւանք են վերջինիս կողմից «հայ ազատագրական լեզենդի» մի սեփական տարբերակի մշակման, ըստ որի՝ մոնղոլները պետք է հովանավորեն «էքմիաձնի եկեղեցական եւ փառաքան իշխանութեան խանգարված կարգը»⁵ վերականգնելը: Այստեղ Ա. Հովհաննիսյանը տեսնում է «հայ եկեղեցական թեոկրատիայի գաղափարաբանութեան»⁶ արտահայտում: Ապա նա զուգահեռներ է անցկացնում Մխիթար Գոշի եւ Օրբեյանի հայացքների միջեւ: Հարկ է նշել, որ Գոշի հետ համեմատութիւնը նա կատարում է՝ հիմք ընդունելով վերջինիս քաղաքական հայացքների այն վերլուծութիւնը, որ Հովհաննիսյանն արել է նույն աշխատութեան մեկ այլ հատվածում⁷: Հովհաննիսյանի՝ Օրբեյանին վերաբերող գնահատականների մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու նպատակով հարկ ենք համարում բերել նաեւ գիտնականի մտորումները Գոշի քաղաքական մտածողութեան շուրջ:

Ա. Հովհաննիսյանը Մխիթար Գոշին ներկայացնում է իբրեւ նվիրական մի կերպարի: Գոշը կարողանում է հաղթահարել քաղաքական մտածողութեան այն արատները, որոնք Հովհաննիսյանը բնութագրում է իր աշխատութեան մեջ: Նախ, ըստ Հովհաննիսյանի, Գոշին հատուկ չէ օտար ուժերին ապավինելը, ինչպէս անում էր նրա ականավոր ժամանակակիցներից մեկը՝ Ներսէս Լամբրոնացին⁸: Գոշը ԺԲ. դարի հայութեան առաջ ծառացած

⁴ Ժ. դարից սկսած՝ վարդապետաց դասը հայ հասարակութեան կարեւորագույն մի մասն է, որ թերեւս բավարար ուշադրութեան չի արժանացել հասարակական պատմութեան տեսանկյունից: Առանձին անդրադարձերի համար հմմտ. Ա. ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ, Ուրվագիծ հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (X–XV դդ.), Երեւան 1958, էջ 349–350: Բ. Ծ. ՎՐԳ. ԿԻՐԵՍԵՐԵԱՆ, Վարդապետութեան աստիճանները հայ եկեղեցւոյ մէջ, Անթիլիաս, 1980: R. THOMSON, Vardapet in the Early Armenian Church, “Le Muséon”, հ. 3–4, 1962, էջ 367–384:

⁵ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, հտ. 1, Երեւան, 1957, էջ 321:

⁶ Անդ, էջ 322:

⁷ Անդ, էջ 279–294:

⁸ Անդ, էջ, 280:

խնդիրների լուծումը տեսնում է «տեղական եկեղեցիների ինֆորմացիան եւ տեղական ֆրիստոնյաների համագործակցության մեջ որոնելով առաջավոր-ասիական սուլթաններին ու էմիրներին հաղթահարելու հնարը»⁹: Ճիշտ է՝ Հովհաննիսյանը հավասարության նշան չի դնում «հայ ազատագրական լեգենդի» եւ «Արեւմուտքի ռազմաքաղաքական միջամտության» մեջ, որի գաղափարաբանը, ըստ Հովհաննիսյանի, Լամբրոնացին է, սակայն հասկանալի է, որ իր իսկ մշակած այս հղացքի հիմքում է օտար ուժերի միջոցով Հայաստանի փրկության ակընկալիքը, որին փաստորեն, համաձայն Հովհաննիսյանի տեսակետի, ակամա հակադրվում է Գոշը:

Գոշի մտածողությանը բնորոշ մեկ այլ կարեւոր առանձնահատկություն է «Ֆեոդալական մասնատվածության» հաղթահարումը եւ կենտրոնաձիգ պետության ջատագովությունը¹⁰: Կարեւոր է նշել, որ Բագրատունյաց Հայաստանի անկման հիմնական պատճառ Հովհաննիսյանը համարում է առանձին երկրամասերի անջատողականությունը¹¹: Այս առումով պատմաբանի համար առավել կարեւորվում են վրաց Բարգատունիների կենտրոնաձիգ պետության գաղափարախոս Գոշի առաջադիմական հայցքները:

Այսպես՝ օտարի օգնությանը չսպասող եւ համակովկասյան կենտրոնաձիգ պետության գաղափարախոս Գոշին հակադրվում է Օրբելյանի «գաղափարախոսությունը, որի կոնտուրները ուրվագծվում էին Հայաստանի եւ Անդրկովկասի բազմացեղ պետականության վայրէջքի պահին Սյունյաց երկրի հայ ֆաղափական գավառայնության եւ հայ եկեղեցական անձկամտության փարախում»¹²: Փաստորեն՝ եթե Գոշը լայնախոհ է եւ պետականամետ, ապա Օրբելյանը, ըստ Հովհաննիսյանի, նեղմիտ է եւ գավառական մի եկեղեցապետ: Սրա մի արտահայտությունն է Օրբելյանի «Պատմություն»-ը, որի քաղաքական ուղերձն էր՝ «հետին թվով արդարացնել Իվանե Օրբելյանու եւ սրա հետեւերով ֆայրոդ Սմբատ «արֆայի» պարտիկուլյարիստական ռուաշավիղ վարֆագիծը»¹³: Հաջորդ պարբերությունում Հովհաննիսյանը փոքր-ինչ մեղմում է իր կարծիքը՝ արձանագրելով, որ «Սխալ կլինեւ պնդել, թե որչափ Օրբելյանը ելնում էր տոհմային, դասային կամ գավառային շահե-

⁹ Անդ, էջ 281:

¹⁰ Անդ, էջ 281 եւ հետ.:

¹¹ Անդ, էջ 134–137:

¹² Անդ, էջ 322:

¹³ Անդ, էջ 322:

րի տեսանկյունից՝ նրա գործունեությունն իսպառ զուրկ էր պատմականորեն պրոգրեսիվ մոմենտներից»¹⁴։ Այդ «մոմենտներից» են, ըստ Հովհաննիսյանի, Օրբելյանի գործունեության շրջանում Սյունիքի՝ համեմատաբար կայուն քաղաքական վիճակը, որի արդյունքն էին Նորավանքի եւ Տաթևի ծաղկող մշակույթը եւ Օրբելյանների գլխավորած հակաքաղկեդոնական պայքարը. մի խնդիր, «որի դեմ հավասարապես ծառանում էին եւ Գռը, եւ Օրբելյանը»¹⁵։

Չնայած, որ Ա. Հովհաննիսյանի այս մոտեցումը զուրկ չէ ճշմարիտ դիտարկումներից, ամեն դեպքում այն պարունակում է մի շարք գրույթներ, որոնք վերանայման կարիք ունեն։ Մեր նպատակն է ցույց տալ, որ Օրբելյանը ոչ թե «Ֆեոդալական կենտրոնախույս» միտումների ջատագով էր, այլ տարածաշրջանի մնացյալ հայկական իշխանությունների միավորման տեսաբան. մի միավորում, որի կայացումը, սակայն, ձախողվեց։

ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ԵՒ ԿԵԶԱՌԵՑՈՒ «ՈՂԲ»-ԵՐԸ

Համադիր վերլուծելով Օրբելյանի «Պատմությունը»-ը եւ «Ողբ»-ը՝ Հովհաննիսյանը «Ողբ»-ում արտահայտված թագավորության վերականգման գաղափարը¹⁶ համարում է «հայ ազատագրական լեգենդի» մի դրսեւորում եւ «Ողբ»-ում բացակայող օտար ուժերի դերում է տեսնում Օրբելյանի «Պատմության» էջերում դրվատվող մոնղոլներին։ Մոնղոլների դրական պատկերումը միանգամայն այլ խնդիր է, որին կանգնողադառնա՞նք այլ առիթով¹⁷։ Ինչ վերաբերում է Օրբելյանի «Ողբ»-ին, ապա դրա կապն Օրբելյանի «Պատմության» հետ շատ ավելի նուրբ է, սակայն նախեւառաջ հարկ է անդրադառնալ այն կապին, որը կա Օրբելյանի «Ողբ»-ի եւ Խաչատուր Կեչառեցու «Ողբ»-ի միջեւ։ Նախ՝ դրանք գրվել են նույն ժամանակաշրջանում (ԺԳ. դարավերջ – ԺԴ. դարի սկիզբ), շոշափում են նույն նյութը (Մեծ Հայքի քաղաքական աննորոգ վիճակ)։

¹⁴ Անդ, էջ 323–324։

¹⁵ Անդ, էջ 324։

¹⁶ Սա հայ քաղաքական մտածողության մի կարեւոր բաղադրիչ է, որին ավելի մանրամասն կանդրադառնանք այլ տեղում։ Այս հարցին ժամանակին հպանցիկ, սակայն արժեքավոր հայացք է նետել Կարեն Յուզբաշյանը։ Տե՛ս ЮЗБАШЯН К. Н., Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., Москва, 1988, էջ 57–64։

¹⁷ Նշենք միայն, որ այն բացառիկ չէ եւ հիմնական գծերով նման է Գանձակեցու «ազգագրական» նկարագրությանը. ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմություն հայոց, աշխ. Կ. ՄԵԼԻՔ-ՕՆԱՆՋԱՆՅԱՆԻ, Երեւան, 1961, էջ 271–274։ Հմմտ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 293–294։

Երկու գրվածքներում հեղինակները փափագում են «Թագավորության վերականգնման» մասին¹⁸: Կեչառեցին, ի դեմս Օրբելյանի, տեսնում է պառակտված իշխանական տները միավորողին, իսկ Օրբելյանը «Ողբ»-ի հիշատակարանում Կեչառեցուն հիշատակում է որպես իր գրվածքի գաղափարի հեղինակ¹⁹:

Ո՞րն է այս գործերի միջեւ նկատվող գաղափարական կապը: Կեչառեցու «Ողբ»-ը նկարագրում է Մեծ Հայքի քաղաքական վիճակը՝ հիշելով նահատակված վրաց Դեմետրե Բ.-ին եւ դարի կարկառուն հայոց իշխաններին: Այդ իշխաններն են Սմբատ եւ Տարսայիճ Օրբելյանները, Պռոշ Խաղբակյանը, Սադուն Մահկանաբերդեցի-Արծրունին, Հասան Զալալը եւ այլք²⁰: Ողբալով սրանց բացակայությունը՝ Կեչառեցին ավարտում է իր միտքը՝ խնդրելով Քրիստոսին նորոգ պահել հայոց թագը եւ աթոռը մինչեւ ժամանակների ավարտը²¹: Այս դրվագի պատմական մասը լրացվում է Օրբելյանի «Ողբ»-ում, որտեղ հեղինակը նախ ողբում է Արշակունյաց²², ապա Բագրատունյաց²³, հետո Սյունյաց թագավորությունների անկումը²⁴: Ապա Օրբելյանը ողբում է հասարակության կործանումը եւ թագավորական ու իշխանական տների վերացումը²⁵, որն ամփոփվում է Քրիստոսին ուղղված խնդրանքով. «Կանգնե՛ք զաթոռ թագաւորին/եւ զգաւազան պատրիարհին»²⁶:

Այսպիսով՝ հարց կարող է ծագել, թե ո՞ր թագի եւ աթոռի մասին է խոսքը, երբ կանգուն են թե՛ Կիլիկիո գահը, թե՛ Սսի կաթողիկոսությունը: Ակհայտ է, որ թե՛ Կեչառեցին եւ թե՛ Օրբելյանը միտումնավոր են լռում թագավորության վերականգման կիլիկյան շրջանի մասին, քանի որ երկուսն էլ մի ժլատ հիշատակում կարող էին անել, ինչպես, ասենք, Ներսես

¹⁸ Մ. ԱՎԳԱԼԲԵԳՅԱՆ, *Խաչատուր Կեչառեցի, Երեւան 1958, էջ 133*: ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՕՐՊԵԼՅԱՆԻ Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն, աշխ.՝ Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՅԻ, Թիֆլիս, էջ 50–51 (այսուհետեւ՝ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1885):

¹⁹ Ավելացնենք, որ Օրբելյանի եւ Կեչառեցու «Ողբ»-երն իրենց ազդեցությունն են թողել ուշ միջնադարի քաղաքական մտքի վրա: Տե՛ս ЗУЛАЛЯН М. К., Армения в первой половине XVI в., Москва, 1971, էջ 85: ԹՈՎՄԱ ՄԵՄՈՓԵՑԻ, *Հիշատակարան, աշխ.՝ Ա. ՔԷՆՅԵ. ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ, Ս. Էջմիածին, 2017, էջ 22–23, (տողատակ 3)*:

²⁰ Մ. ԱՎԳԱԼԲԵԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 131:

²¹ Անդ, էջ 133:

²² ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1885, էջ 30–32, 35:

²³ Անդ, էջ 35:

²⁴ Անդ, էջ 38:

²⁵ Անդ, էջ 40–47:

²⁶ Անդ, էջ 48:

Շնորհալիկ հպանցիկ հիշում է Բագրատունիներին²⁷: Պարզ է նաեւ, որ այս միտումի պատճառը գաղափարական դաշտից Կիլիկյան թագավորության վերականգնման գաղափարի դուրս նդումն էր եւ մի նոր գաղափարական միավորով առաջացած այդ բացի լրացումը: Այլ կերպ ասած՝ եթե Արշակունիների իրավահաջորդ է հռչակվում Բագրատունյաց Հայաստանը, իսկ Բագրատունյաց Հայաստանի իրավահաջորդ՝ Սյունյաց թագավորությունը, ապա այս կերպ Հայոց պատմությունը ներկայացվում է այնպես, որ Կիլիկյան Հայաստանի հիմնադրումը չի դիտարկվում իբրեւ Բագրատունյաց անկմանը հաջորդող վերականգնում: Հայոց պատմության խաղընթացին տալով այսօրինակ միտում՝ Ստեփանոս Օրբելյանը եւ Խաչատուր Կեչառեցին դաշտ են նախապատրաստում իրենց քաղաքական ծրագրի համար:

ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ»

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՆԹԻՄԱՍՏԸ

Օրբելյանն իր երկի հենց առաջին էջերում շեշտում է Սյունյաց նախարարների մասին, որ «ոչ ի խառնիճաղանճ ամբոխից, կամ վասն յառաջադիմութեան ինչ կամ վասն պատահման ունել զնախագահ նահապետութիւն. այլ ի ծայրագոյն եւ յազնուական տոհմէ յաստուածաստեղծ մարդոյն սկսեալ...»²⁸: Հաջորդիվ նա ընդգծում է Սյունիքի գերակայությունն Աղվանքի նկատմամբ, քանզի Աղվանքի առասպելական «նախահայր» Եռանը Սիսակի զավակն էր, հետեւապես ենթակա էր իր հորը²⁹: Մեկ այլ առիթով Օրբելյանը նշում է, որ հնում Սյունիները, ըստ Շապուհ Բ.-ի մի կոնդակի, «նախագահ ընդ Բագրատունւոյ»³⁰ կարգվեցին: Սյունյաց իշխանների դիրքն Օրբելյանի երկում չի նվազում նաեւ Բագրատունիների օրոք, մասնավորապես նա Աշոտ իշխանին անվանում է «արքայաշուք»³¹, իսկ Սյունյաց թագավոր Սենեքերիմին՝ «Հայոց թագաւոր»³²: Սյունյաց տոհմի այս ճոռոմաբան ներբողագրությունն իր գագաթնակետին է հասնում

²⁷ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Վիպասանութիւն, աշխ.՝ Մ. ՄԿՐՏՁՅԱՆԻ, Երեւան, 1981, էջ 103: Թեպետ Կիլիկիան մեկ անգամ հիշատակվում է Օրբելյանի շարադրանքում, սակայն աշխարհագրական իմաստով միայն (ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1885, էջ 47):

²⁸ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 6:

²⁹ Անդ, էջ 9–10:

³⁰ Անդ, էջ 27:

³¹ Անդ, էջ 172:

³² Անդ, էջ 236:

Սյունյաց թագավորության հաստատման նկարագրությամբ, որն ավելորդ չենք համարում այստեղ մեջբերել:

«Այժմ լուր ինձ եւ պատմեցից քեզ՝ ով պատուական ընթերցող, զպանծալի բանից լուր, զի սեռս Սիսական որ ի Հայկայ, երբեմն խառնեալ էր ընդ թագաւորական ցեղն Արշակունի եւ Պահլաւկայ, եւ երբեմն ընդ հագրաց թագաւորութեանն եւ հուսկ յետոյ՝ ընդ Բագրատունիսն, բայց երբեք ոչ ըմբոստացան ի հայրենի տէրութեանցն: Իսկ յետ յոլով ժամանակաց՝ մինչ դուռն բացին նախ Արծրունիքն եւ թագ կապեցին ընդդէմ Սմբատայ՝ Հայոց թագաւորի, թագ կապեաց եւ Ատրնեսեն Վրաց բղեշխն, թագ կապեաց եւ Աղուանին Համամ, մեծարէր Ափշինն զՎասակ Սիւնի թագ կապել՝ եւ նա ոչ կամեցաւ ապստամբական անուն ժառանգել:

Ապա ի նուազել տէրութեանն Բագրատունեաց եւ ի գօրանալ ձեռինն իսմայէլականի՝ հատեալ բաժանեալ եղեն ամենայն գահք գլխաւոր նախարարացն... եւ զի յայնմ ժամանակի Բագրատունիքն իշխէին միայն Շիրակայ եւ Այրարատու... եւ Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ. վասն որոյ ոչ ինչ ֆրէական մեզս համարեցաւ Սմբատ: Զի եթէ Բագրատունիքն, գերութեամբ իմն ածեալ էին ի Հրաշէ՛՛՛ այնմ արժանի գտան, ապա քանի եւս առաւել սոցա անկ էր որ ի Հայկայ երեւելի հարազատութեամբ որդիք զհարս փոխանակելով եւ տէրութեամբ եկեալ հասեալ էին մինչեւ ցայժմ»³³:

Այս խիստ գաղափարականացված հատվածում մենք տեսնում ենք Օրբելյանի քաղաքական մտածողության ամբողջ իրարամերժությունը: Մի կողմից նա փափագում է Սյունիքում կենտրոնացված Հայոց թագավորություն տեսնել, սակայն մյուս կողմից, լինելով փորձառու պետական այր, նա զգում էր անշատողականության վտանգները³⁴: Այս է պատճառը, որ նա ջանում է ցույց տալ, որ Սյունիները չեն կարգվել թագավոր ապստամբ ինքնակամության: Նրանք դա արել են՝ երկու հիմնարար պատճառից ելնելով. նախ՝ արդեն թուլացել էր Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանությունը, եւ շատերն էին դարձել ինքնագլուխ, եւ երկրորդ՝ Սյունիները ծագումով ավելի բարձր են, քան Բագրատունիները, եւ եթե Բագրատունիներն իրավունք ունեն կարգվելու թագավոր, ապա Սյունիները դրա իրավունքն ունեն առավել եւս:

³³ Անդ, էջ 219–220:

³⁴ Հատկանշական է, որ «Ողբ»-ում Օրբելյանը քննադատում է Արծրունիների «անշատողականությունը» (ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1885, էջ 36–37):

Հարկ է նշել, որ ամենեւին պատահական չէ, որ Բագրատունիները «նսեմացվում են»: Ինչպես հայտնի է, թե՛ Ռուբինյանների, թե՛ վրաց Բագրատունիների գաղափարախոսությունը կառուցվում էր հիմնականում Բագրատունյաց՝ Դավթյան ծագման առասպելի շուրջ³⁵: Այսպիսով՝ Բագրատունիներին հրեա ստրուկից «սերելով»՝ Օրբեկյանը թիրախավորում է արքայական իրավականություն ունեցող երկու տոհմերին, որոնք մրցակից էին քաղաքագետ եպիսկոպոսի հավակնոտ ծրագրին³⁶: Մերժելով Դավթյան ծագումը՝ Օրբեկյանը փոխում է քաղաքական մտածողության այն ձեւը, որ եկել էր դեռ վաղ միջնադարից: Նա ջանում է ցույց տալ, որ այլեւս Հայկ նահապետի ժառանգներն են, որ ունեն առավել պանծալի ծագում: Սա բնականաբար չի արվում «ազգային հպարտության» տրամադրություններից ելնելով, պատճառն իհարկե Սյունյաց իշխանների ավանդական՝ Հայկյան ծագումն է³⁷:

Շեշտելով Սյունյաց իշխանների գերակայությունը Բագրատունիների եւ նրանց «ժառանգ» Ռուբինյանների նկատմամբ՝ Օրբեկյանին մնում է իր սեփական տոհմին տեղավորել այս խճանկարում: Լինելով Հայկյան Սիսական տոհմի աշխարհագրական ժառանգները՝ նրանց մնում էր ստանալ արյան վեհություն: Այստեղ է, որ Օրբեկյանը, Մամիկոնյանների՝ ձենաց ծագման առասպելը սեփականելով, ծառայեցնում է իր նպատակներին: Թե՛ հայկական, թե՛ վրացական միջավայրում քաջ հայտնի էր Օրբեկյանների նախապատմությունը: Այս տոհմը սերում էր վրաց անվանի Օրբելի իշխանական տնից, որ վրաց արքունիքում զբաղեցնում էին ամիրսպասալարության գործակալությունը³⁸: Գիորգի Գ.-ի դեմ անհաջող ապստամբությունից հետո նրանց տոհմի մի մասը ենթարկվում է բնաջնջման, իսկ մյուս մասն ապաստանում է Եւտլուզյանների մոտ³⁹: Զաքարյանների՝

³⁵ ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Բան ի յայտնութեան Տեառն եւ յօծումն Լեւոն Գ արքայի, Երուսաղէմ, 1875, էջ 54: Ժ. ԼՈՐՏՈՒՅԱՆԻ, Լեւոն թագաւորացի, լեւոնաւորութեան ճանաչման շեշտաւոր, ճշգրտութեան ինքնաշարժ, Երուսաղէմ, 1966, էջ 144–149:

³⁶ Դա գիտակցվում էր նաեւ միջնադարում, ինչպէս վկայված է Գոշի հայտնի թղթում: ՏՆՆ Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, ԺԱ.–ԺԳ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ վրացիս» թուղթը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 265:

³⁷ ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, «Մատենագիրք Հայոց», հտ. Բ., աշխ.՝ Ս. Մալխասյանի եւ այլոց, Անթիքիս, 2003, էջ 1858, հմտ. էջ 1776:

³⁸ Եւրոպական դաւանաւորութեան ճանաչման շեշտաւոր, ճշգրտութեան ինքնաշարժ, Երուսաղէմ, 1966, էջ 113–114:

³⁹ Հ. ՄԱՐԿԱՐՅԱՆ, 1980, Հյուսիսային Հայաստանի եւ Վրաստանի ժԲ. դարի պատմության մի քանի հարցեր, Երեւան, 1980, էջ 190, 199–206:

Սյունիքի ազատագրումից հետո Օրբելիների ժառանգներին վերջիններս կարգում են տեղի իշխաններ⁴⁰: Հայտնվելով հայկական միջավայրում՝ տոհմն արագ հայանում է եւ դառնում Օրբելյան՝ վերածվելով Հայոց Եկեղեցու ավանդական վարդապետության ջերմեռանդ պաշտպանների:

Բնական է՝ այսպիսի նախապատմությունը չէր կարող բավարարել Ստեփանոս Օրբելյանի հեռուն գնացող ծրագրերը, մինչդեռ օտար եւ փառավոր ծագումն Օրբելյաններին հնարավորություն կտար մրցելու Ռուբինյանների եւ Վրաց Բագրատունիների հետ: Բուն առասպելը երկում իր արտահայտությունն է գտնում երկու դրվագում: Առաջինն Իվանե Օրբելուն ուղղված՝ իշխանների նամակն է, որ Օրբելյանը գետեղում է իր «Պատմության» էջերում:

«Մեծ Խանն Օրբելեցի/Քաջ եւ հզօր անպարտելի/ Որ աշխարհաւ եւ ձեւացի/Տոհմ ինքնակալ թագաւորի/Եկեալ յաշխարս յայս Վրացի/ Գտեալ պատիւ անկշռելի/ Պետ եւ զլուսի տանս արքունի⁴¹/ եւ սպասալար Գէորգէի.../Եւ հայրենիք անշափելի/ Որ կէս Վրաց տանս է աւելի»:⁴²

Մյուս դրվագում Օրբելյանն ավելի հեռուն է գնում. Օրբելյաններն ինքնակալ արքայի տոհմակիցներ են⁴³, գալով Վրաց աշխարհ՝ նրանք դուզն-ինչ չկորցրին իրենց փարթամությունը, քանզի, ինչպես մեկ այլ առիթով Օրբելյանն ավելացնում է, «ոչ գոյր ո՛ք նման նոցա կա՛մ հաւասար բայց միայն ի թագաւորէն»⁴⁴: Այսպիսով՝ նրանք ոչ միայն ծագումնաբանությամբ էին գերազանցում Բագրատունիներին, այլեւ նրանց թագավորությունում ապրում էին իբրեւ թագավորին հավասարներ:

Օրբելյանների մեծարման դրվագում բացատրելով նրանց տոհմում հանդիպող Սմբատ եւ Հովհաննես անունները՝ Ստեփանոս Օրբելյանը դրանք պայմանավորում է վրաց Բագրատունիներին եւ Կյուրիկյաններին խնամիական կապերով կապված լինելու հանգամանքով⁴⁵: Այսպիսով՝ Օրբելյանների «արքայական» իրավականության հարցն ստանում է վերջնական լուծում: Ինչպես Սյունիները, ժամանակին ծագելով Հայկից, ունենալով խնամիական կապեր Պահլավունիների եւ Արշակունիների

⁴⁰ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 290:

⁴¹ Հմմտ. ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 277:

⁴² Անդ, էջ 284:

⁴³ Անդ, էջ 271:

⁴⁴ Անդ, էջ 272:

⁴⁵ Անդ, էջ 278:

հետ, ծառայում էին իրենցից ծագումով ցածր Բագրատունիներին, բայց ունեին իրավունք ստեղծելու սեփական թագավորությունը, այնպես էլ Օրբելյանները, ծագելով ճենաց ինքնակալից, խնամիանալով⁴⁶ Բագրատունիներին, մի որոշ ժամանակ ծառայելով նրանց, ունեն բոլոր իրավունքները թագավորելու, եթե, իհարկե, լինի հարմար առիթ, այն է՝ «նվազեալ թագավորություն»⁴⁷:

Այսպիսով՝ երկու «Ողբ»-երում հիշատակվող քաղաքական ճգնաժամը կարելուր նախապայման էր, առանց որի՝ Օրբելյան թագավորության հռչակումը կլիներ ոչ իրավական: Իսկ Օրբելյանի համար իրավականությունը շատ կարելուր է, ինչպես տեսանք եւ ինչպես դեռ էլի առիթ կունենանք տեսնելու:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ինչպես երևում է երկու «Ողբ»-երից, Օրբելյանի եւ Կեչառեցու նպատակներից էր նաեւ Կիլիկյան կաթողիկոսության պայմաններում հայրապետական «աթոռի» վերականգնումը⁴⁸: Ինչպես քաղաքական իշխանության դեպքում, այնպես էլ այս պարագայում Օրբելյանը պետք է նախ ուռճացներ Սյունյաց եպիսկոպոսի դերը, ապա մատնացույց աներ այն իրավական նախադրյալը, ըստ որի՝ Սյունյաց եպիսկոպոսն իրավունք ունի չենթարկվելու կաթողիկոսին, այլ կերպ ասած՝ գործի դներ նույն գաղափարական հնարը, ինչը թագավորության դեպքում էր:

Սյունյաց աթոռի դերը խոստն արտահայտում է այն դրվագը, երբ Օրբելյանը Սյունյաց Հակոբ մետրոպոլիտին կոչում է «գլուխ ամենայն

⁴⁶ Հարկ է նշել, որ խնամիական իրավականության գաղափարն Օրբելյանը կարող էր փոխառած լինել Մխիթար Անեցուց, որը Բագրատունիների իրավականության մաս է համարում Արշակունիներին խնամի լինելը: Ինչպես հայտնի է, Օրբելյանն օգտվել է Անեցու պատմական երկից: ՏՆՍ ՄԽԹԱՐ ԱՆԵՑԻ, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, աշխ.՝ Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԻ, Երեւան, 1983, էջ 88, ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 243:

⁴⁷ Օրբելյանն իր տոհմի դերն ուռճացնում է նախապատմության մեկ այլ դրվագում եւս, երբ իր նախնիների Օրբեթ ամրոցը ներկայացնում է իբրեւ Քարթլիի կենտրոնական ամրոց: ՏՆՍ Հ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Օրբելյանների ծագման ավանդությունը Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմության» մեջ (Լեւոն Խաչիկյան. 90. Նյութեր Մատենդարանի հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի, Երեւան, 2010, էջ 152):

⁴⁸ Կեչառեցու «Ձրագ եւ զաթոռ մեռ հայոց ազգի» տողը կարելի մեկնաբանել միայն թագավորության տեսանկյունից, սակայն Օրբելյանի ցուցումն ավելի աներկբայ է. «Կանգնէ զաթոռ քաղաւորին/ եւ զգաւազմ պատրիարքին»: ՏՆՍ Մ. ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 133, ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1885, էջ 48:

եպիսկոպոսաց հայոց»⁴⁹: Մեկ այլ առիթով նա մեջբերում է կաթողիկոսական մի կոնդակ, ուր Սյունյաց աթոռը «առաքելագիր» է հորջորջվում⁵⁰: Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսին չենթարկվելու իրավունքին, ապա Օրբելյանի երկում նույնպես կա համապատասխան հատված: Ներկայացնելով Ժ. դարի քաղկեդոնամետ խմորումները Աղվանքում եւ Անանիա Մոկացու համապատասխան միջամտությունը՝ Օրբելյանն արձանագրում է. «Եւ արդ յետ այսց պատերազմաց, եթե ոք խորհի կամ մտաբերէ ընդ այն կորստական շավիղս ընթանալ եւ ի բաց կալ ի Հայոց կաթողիկոսացն կամ Սիւնեաց եպիսկոպոս, կամ Աղուանից արքեպիսկոպոս զինչ եւ իցէ պատճառաւ բաց ի հոգեւոր վնասուց, եթէ հերձուած ինչ կամ անպատշաճ նորաձեւութիւն երեւեսցի, այնպիսին ի սուրբ Երրորդութենէն նզովեալ լիցի, մասն եւ բաժին նորա ընդ հերձուածողսն եւ ընդ ուրացողս եղիցի եւ ընդ սատանայի դատապարտեսցի: Ապա եթե վնաս ինչ իմացեն ի հաւատս կամ յեկեղեցի՝ եւ ճմարաւի ստուգեսցեն ի վերայ կաթողիկոսացն Հայոց եւ կամ այլ արատ ինչ մեծագոյն եւ վնասակարութիւն, որ բազմաց խմորման եւ կորստեան պատճառ լինին, ինքնեանք գիտացեն զարժանն մինչեւ ուղղեսցի թիրութիւնն եւ մաքրեսցի ամենեւին»⁵¹:

Ասվածից բխում է, որ Սյունյաց (եւ Աղվանից) եկեղեցապետերն իրավունք չունեն ըմբոստանալու Հայոց կաթողիկոսի դեմ, եթե միայն վերջինս չի շեղվում հայադավան հիմքերից եւ չի ներմուծում ավելորդ նորություններ:

Այն, որ ԺԳ. դարավերջին եւ ԺԴ. դարի սկզբին Կիլիկյան Հայաստանը համակել էր լատինամետ քաղաքականությունը, որի վառ վկայություններն էին Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսի գործունեությունը եւ Սսի եկեղեցական ժողովը, ուսումնասիրողներն արձանագրել են վաղուց⁵²: Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Հակաճառություն»-ում⁵³, խոսելով

⁴⁹ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 207:

⁵⁰ Անդ, էջ 226:

⁵¹ Անդ, էջ, 209–210:

⁵² Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван 1952, էջ 442–443: Ժամանակի իրավիճակի լավագույն նկարագրություն է Գեորգ Սկեւոացու վարքը: Տես է. ԲԱՂԱՍԱՐՅԱՆ, Գեորգ Սկեւոացու վարքը, «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 7, 1964, 399–435:

⁵³ Այս երկի աղբյուրների մանրակրկիտ քննություն է կատարել Հակոբ Քյոսեյանը: Տես Յ. ՔԵՆՍԵՅԱՆ, Ստեփանոս Օրբելյանի դաւանաբանական երկերն ու նրանց աղբյուրները, «Գանձասար», է, 2002, 96–110:

«Propaganda fide»-ի լայնածավալ գործունեության մասին, տալիս է հետեւյալ գնահատականները.

«Կիլիկիա բոլոր՝ որ տեղի էր մեր պարծանաց, յայս իսկ վարակեալ կայ. եւ զլիսաւոր փաղափք որ ի Հռոմ⁵⁴ ի սոյն մոլորեալ են. եւ եհաս մինչեւ առ մեզ: Զի փարոզի այս յայտնապէս ի թագաւորական փաղափքն ի Տփլիս եւ ի հին տունն Բագրատունեացն յԱնի որ ի Շիրակ...»⁵⁵: Շեշտելով Կիլիկյան Հայաստանում հաստատված երկաթնակութիւնը՝ նա հիմք է ստեղծում երկի վերջում ավելի կոշտ դիրքորոշում արտահայտելու համար. «Ապա թէ աւելի ինչ կամ պակաս կամիք մուծանել յեկեղեցիս մեր, զոր ո՛չ ունիմք ի հարցն, եւ կամ գրեալքս խոտան են առ ձեզ, յայնժամ մի աշխատ լինիք, եւ զմեզ աշխատ առնէք. ըստ ձեր կամաց լիցի աշխարհդ այդ եւ այլ ոք որ կամիցի. եւ զմեզ թողէք ի մեր ստրուկ գերութիւնս. եւ մեք կացցուք մնասցուք ակն ունելով վերին այցելութեան: Եւ թէ թագաւորական սաստիւք պատժէք ըզմեզ, մեք պատրաստ եմք ի տանջանս, յափտոս եւ ի բանտ, ի մահ եւ ի մեռանել ի վերայ սուրբ եւ առաքելական հարցն աւանդից»⁵⁶:

Գրիգոր Անավարզեցուն ուղղված այս տողերում զգացվում է այն իրավական հիմքը, որ նախապատրաստվել էր «Պատմութեան» վերը բերված էջերում: Ստացվում է, որ կաթողիկոսն անհարկի նորարարութիւններ է կատարում, այդ իսկ պատճառով, եթե Սյունյաց եպիսկոպոսը որոշի ընդդիմանալ նրա կամքին, դա կլինի ամբողջովին իրավական մի քայլ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ Օրբելյանը ոչ թե «գավառական եկեղեցապետ» է, ինչպես կարծում է Ա. Հովհաննիսյանը, այլ Ժ.Գ.դարի Կիլիկյան թագավորության եւ Զաքարյան իշխանապետության թուլացման պայմաններում Մեծ Հայքում որոշակի վերակառուցման շուրջ մտածող գործիչ, եւ որ նրա՝ Օրբելյանների ջատագովութիւնը կարելի է մեկնաբանել իբրեւ հայկական մասնատված իշխանութիւնները միավորելու փորձ: Հարկավ, սա չի նշանակում, որ Օրբելյանը չունէր տոհմական շահեր, սակայն անհերքելի է նաեւ այն փաստը, որ կայացման դեպքում,

⁵⁴ Խոսքը հավանաբար «Հռոմ Սուլթանութեան» կազմում հայաշատ քաղաքների մասին է, ինչպիսիք էին Երզնկան, Սեբաստիան եւ այլն:

⁵⁵ ՏԵԱՌՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ՍԻՆԵԱՅ, Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաթնակաց, Կ. Պոլիս, 1756, էջ 43:

⁵⁶ Անդ, էջ 186:

կենտրոնացված պետությունն ավելի տոկուն է նվաճողների դեմ, քան թե մասնատված իշխանությունների ցանցը:

Այս հարցը, սակայն, ունի մի նրբություն: Ըստ Հովհաննիսյանի՝ Գոշը համակովկասյան կենտրոնացման կողմնակից էր, որի քաղաքական մարմնավորողները Վրաց արքաներն էին: Այդ իսկ պատճառով Օրբելյանի՝ հայկական իշխանությունների կենտրոնացման ջատագով լինելու հանգամանքը բնավ չի ենթադրում, որ նա «հետադիմության» կողմնակից էր, ինչպես պնդում է Ա. Հովհաննիսյանը: Բանն այն է, որ այս շրջանում, ի տարբերություն ԺԳ. դարասկզբի, համակովկասյան պետություն ստեղծելու գաղափարական նախադրյալներն այլևս բացակայում էին:

Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Զաքարյան շրջանի դավանաբանական կացության վրա: Ինչպես հայտնի է, ԺԳ. դարի 20-ական թվականներին հայ-վրաց դավանաբանական հավասարակշռությունը խարխված էր: Դրա առհավատչյան են Կիրակոս Գանձակեցու անթաքույց հակաքաղկեդոնականությունը, ինչպես նաև Սիմեոն Պղնձահանեցու երկատված ինքնությունը⁵⁷: Ժամանակի վրաց պատամազրությունը նույնպես համակված է հակաառաքելական միտումներով⁵⁸: Ավելին՝ ժամանակի մատենագրության մեջ պահպանվել են հայոց եկեղեցիների դեմ մի խումբ մոլեռանդ վրացադավանների հարձակման եւ դրանց հետեւած անհանգստությունների մասին հաղորդումներ⁵⁹: Այս ճգնաժամը կարծես թե ավարտվում է Զալալ ադ-Դինի ավերիչ արշավանքով, որի արդյունքում համակովկասյան միավորված թագավորությունից մնում է միայն իշխանների իրավական կախումը Վրաց թագուհուց: 1235–1236 թթ. մոնղոլները, գալով Կովկաս, տեսնում են ինքնագլուխ իշխանների, Քութայիս փախած Ռուսուդան թագուհուն եւ Ավագ Զաքարյանին, որն ավելին չէր, քան իշխանների մեջ առաջինը⁶⁰:

⁵⁷ ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆԶԱԿԵՑԻ, էջ 166, 212, 262: Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, Ազգային ինքնության արտահայտումը Սիմեոն Պղնձահանեցու մատենագրական ժառանգության մեջ, «Բանբեր հայագիտության», հ. 1, 2023, էջ 16–27:

⁵⁸ Խ.ԹՈՐՈՍՅԱՆ, «Թագակիրների պատմությունն ու գովաբանությունը» որպես Զաքարյան Հայաստանի ու Զաքարյանների պատմության սկզբնաղբյուր, Երեւան, 1992, էջ 420–429

⁵⁹ Л. М. МЕЛИКСЕТ-БЕК, Источниковедческие заметки, сост. и ред. П. М. Мурадян, Ереван, 2010, էջ 100–102: Ե. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆՅԱՆ, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, Ս. էջմիածին, 2009, էջ 212: Հմմտ. Պ. ՄՈՐԱԴՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 254:

⁶⁰ Լ. ԽԱԶԻՎՅԱՆ, Կոստանդին Բարձրբերդցու խրատական թուղթը, «Աշխատություններ», հ. Ա., Երեւան, 2012, էջ 218: Հմմտ. ԳՐԻԳՈՐ ԱԿՆԵՐՅԵՒ, Պատմութիւն թաթարաց, աշխ.՝ Ն. Պողարեանի, Երուսաղէմ, 1974, էջ 36

Չնայած վրացական կենտրոնական պետության թուլացումից հետո առժամանակ ավարտվում են հայ-վրացական եկեղեցական հակասությունները, սակայն ընդհատվում է նաեւ այն գաղափարական գիծը, ըստ որի՝ հայերը եւ վրացիները կարող են միացյալ պետության մեջ ապրել⁶¹։ Այդ իսկ պատճառով այս քաղաքական հայեցակարգն Օրբելյանի համար ուղղակի նշանակություն չունեցող մի բան էր, ինչպես օրինակ ԺԳ. դարի երկրորդ կեսին Կիլիկյան Հայաստանում բյուզանդամետ կամ հակաբյուզանդական կողմնորոշումները, որ այդքան գործուն էին ԺԱ.-ԺԲ. դարում։ Այսպիսով՝ Օրբելյանից սպասել նման մի մտածողություն, կնշանակեր տեսնել նրա մեջ իր ժամանակից առաջ գնացած մի մտածողի, ինչպիսին բնականաբար Օրբելյանը չէր։

Ի մի բերելով ասվածը՝ նշենք, որ, չնայած այն հանգամանքին, որ Օրբելյանը եւ Կեչառեցին կազմել էին որոշակի քաղաքական ծրագիր, այն այդպես էլ չիրականացավ։ Նախ դրան խանգարեց Օրբելյանի վաղաժամ մահը։ Սակայն եթե անգամ նա ունենար ավելի երկար կյանք, մեծ հարց է՝ կհաջողվե՞ր արդյոք նրանց միավորել հայազգի իշխաններին, ինչպես նաեւ ստանալ իլխանական մահմեդականացող եւ կազմալուծվող կենտրոնի հավանությունն այսպիսի հավակնոտ ծրագրի իրագործման համար։ Փաստ է, որ Կիլիկիա ուղարկված նամակի տակ ստորագրել են միայն Օրբելյանները եւ Պոռշյանները, իսկ մյուս իշխանների անունները բացակայում են⁶²։ Մյուս կողմից թուվմա Արծրունու ԺԴ. դարի հայտնի գրչագրի հիշատակարանում Օրբելյանն այսպես է հիշատակվում. «.... ակն Արեւելեան եւ արթուակալ Մեծի Սիւնեաց Տանն, եւ եթե նախնականաւմն ֆննեսցոյմ զնա, ոչ ոք է յիշխանացն եւ յիշխեցելոց Արեւելից Կողմանցն բարձրագոյն, քան զնա, զի ամենեցուն քաջայայտ է ազգն եւ նախնիքն նորա, եւ նա այնպէս է ի մէջ նոցա փառաւորագոյն եւ պայծառ, որպէս զարեգակնն ի մէջ աստեղաց»⁶³։

⁶¹ Այս գաղափարը հայկական միջավայր կվերադառնա եւս մեկ անգամ ԺԵ. դարում, հետագայում նաեւ ԺԸ. դարում։ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 426–428։ Պ. ՉՈՐԵՆՅԱՆ, Հայ-ուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին, Ս. էջմիածին 2006, էջ 65 եւ հետո։

⁶² ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 338–339։

⁶³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ. դար, հտ. Ա., աշխ.՝ Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆԻ, Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆԻ, Ա. ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆԻ, Երեւան, 2018, էջ 38։ Հմմտ. ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխ.՝ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԱ., Անթիլիաս, 2010, էջ 307։

Այս առումով ավելի հասականալի է դառնում 1284 թ. գրված մի հիշատակարան: Բանն այն է, որ այս հիշատակարանի ժամանակի քաղաքական որակման բանաձեւն⁶⁴ ունի մի յուրահատկություն: Ավանդաբար այսպիսի բանաձեւերում տիրակալները հիշատակվում են նվազման կարգով՝ սկզբից վերադասները, ապա ավելի ստորադասները: Այս հիշատակարանն ուշագրավ է նրանով, որ այստեղ Տարսայիճ Օրբեկյանը հիշատակվում է Լեւոն Գ.-ից առաջ⁶⁵՝ վերջինիս նկատմամբ ստանալով խորհրդանշական գերակայություն: Եթե սա համարելու չլինենք գրաչական սխալի կամ անփութություն հետեւանք, ապա կարելի է ենթադրել, որ դա Օրբեկյանի եւ Կեչառեցու քաղաքական գծի մի վաղ արտահայտություն էր:

Ամփոփելով՝ առաջարկենք նաեւ մի ենթադրություն: Ինչպես դիպուկ նկատել է Ա. Հովհաննիսյանը, խոսելով Կեչառեցու՝ Ալեքսանդրին նվիրված կաֆաների մասին. «Աղեֆսանդրի անվան հետ կապված կաֆաները բացառիկ առժեֆ են ոչ միայն միջնադարյան հայ պոեզիայի, այլեւ հայ փառակալ մտքի պատմության համար»⁶⁶: Եւ ոչ միայն կաֆաները, այլեւ առահասարակ միջնադարյան մատենագրության մեջ պահպանված արքայական եւ իշխանական առաքինությունների մասին պատկերացումներն առանձին քննության նյութ են: Սակայն, չէզոքելով թեմայից, ուզում ենք ուշադրություն հրավիրել մի խիստ անսովոր փաստի վրա: Խաչատուր Կեչառեցին իր «Ալեքսանդրի պատմության» մշակման նախաբանում Ալեքսանդրին համեմատում է Քրիստոսի հետ՝ ջանալով ցույց տալ նրանց նմանությունը մի շարք կողմերով: Տարօրինակ համեմատությունը տրամաբանականության երանգներ է ձեռք բերում, եթե այն համարում ենք աշխարհիկ եւ հոգեւոր իշխանություններին մեկ անձի մեջ տեսնելու փորձ⁶⁷: Սա հավանաբար պետք է ճանապարհ հարթեր «վերականգնված» թագավորությունում Ստեփանոս Օրբեկյանի կողմից երկու իշխանությունների ստանձնման համար: Այն, որ Կեչառեցին իր «Ողբ»-ում իշխաններին միավորողի դերում տեսնում է Օրբեկյանին, իսկ Օրբեկյանն

⁶⁴ Այս հասկացության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆ, Ժամանակի քաղաքական ընկալումը 11–13-րդ դարերի հայոց վիմագրերում եւ հիշատակարաններում, «Պատմություն եւ մշակույթ», հ. 2, 2023, էջ 8–17:

⁶⁵ Հալերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար, աշխ.՝ Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆԻ, Երեւան, 1984, էջ 559:

⁶⁶ Ա. ՀՈՎՀԱՆՆՍՅԱՆ, Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ, Երեւան, 1955, էջ 109:

⁶⁷ Բնագիրը հրատարակել է Հասմիկ Սիմոնյանը. Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացւոյ, աշխ.՝ Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ, Երեւան, 1989, էջ 361–363:

իր «Պատմության» մեջ թագադրման ծեսի երանգներով է նկարագրում իր եպիսկոպոսական օծումը⁶⁸, մեր նշած ուղղության մտածելու տեղիք են տալիս:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ստեփանոս Օրբելյան, Խաչատուր Կեչառեցի, պատմական «ողբեր», Օրբելյանների ծագման առասպել, քաղաքական մտածողություն

РЕЗЮМЕ

Цель данной публикации показать, что церковные деятели XIII века Степанос Орбелян и Хачатур Кечареци стремились к восстановлению Армянского царства на территории Великой Армении. В связи с этим стремлением, оба автора в своих произведениях дают конкретные оценки Армении исторической и им современной. Нужно также отметить, что Орбелян и Кечареци стремились к церковной автономии на территории Сюникской епархии. В статье приводится также критический анализ взглядов акад. Ашота Иоаннисян на политическую мысль Степаноса Орбеляна.

SUMMARY

The aim of this article is to show that late 13th century churchmen Stepanos Orbelian and Khachatur of Kecharis strived for the restoration of the Armenian kingdom in the territory of Greater Armenia. In connection with this aspiration, both authors in their works give specific assessments of historical and contemporary Armenia. It should also be noted that Stepanos Orbelian and Khachatur of Kecharis strived for ecclesiastical autonomy in the territory of Syunik Diocese. The article also critically analyzes the views of Ashot Hovhannissyan on the political thought of Stepanos Orbelian.

⁶⁸ ՕՐԲԵԼՅԱՆ, 1861, էջ 350–351: